

УДК 811.161.2'38

Л. В. Кравець

Метафора в українській політичній мові початку ХХ ст.

У статті схарактеризовано поняття "політична мова". Описано стан української політичної мови початку ХХ ст. Визначено продуктивні моделі метафори та висвітлено особливості їх функціонування у політичній мові початку ХХ ст. З'ясовано, що метафори відображають державотворчі наміри тогочасних українських політичних діячів та спрямовані на розвиток національної свідомості народу. Зазначено, що типовість вживаних метафоричних моделей указує на їх зв'язок з глобальним політичним інтердискурсом.

Ключові слова: українська політична мова, метафора, архетипна метафора, експресивність, текст.

В статье обосновано понятие "политический язык". Описано состояние украинского политического языка начала ХХ в. Определены продуктивные модели метафоры и раскрыты особенности их функционирования в политическом языке начала ХХ в. Установлено, что метафоры отражают государственные намерения тогдашних украинских политических деятелей и направлены на развитие национального сознания народа. Отмечено, что типичность применяемых метафорических моделей указывает на их связь с глобальным политическим интердискурсом.

Ключевые слова: украинский политический язык, метафора, архетипическая метафора, экспрессивность, текст.

The article substantiates the concept of "political language". It describes the state of Ukrainian political language of the early twentieth century. Determined productive models and metaphors revealed the peculiarities of their functioning in the political language of the early twentieth century. It was found that metaphors reflect the intentions of the then state-owned Ukrainian politicians and focused on the development of national consciousness of the people. It is noted that typically applied metaphorical models indicate their relation to global policy interdiskursom. National specifics exhibit features the use of metaphors, such as the frequency of certain models and their pragmatic load.

Key words: Ukrainian political language, metaphor, archetypal metaphor expressive text.

Проблема політичної мови у її зв'язку з метафорою не нова в науці. Витоки сягають давньогрецької і давньоримської риторики, де

сформульовані основні правила публічного (політичного) красномовства. У лінгвістиці цю проблему тривалий час розглядали в прикладному аспекті, зосереджуючись на аналізі публічних виступів або публікацій політичного характеру та висловлюючи рекомендації стосовно способів досягнення прагматичного ефекту (Д. Карнегі, П. Сопер). Із середини ХХ ст. і до сьогодні актуальним є різноаспектне дослідження зв'язків між політикою та мовою її вираження, а також вивчення комунікативної практики в демократичних і тоталітарних державах (Г. Лассвелл, В. Клемперер, П. Серіо, С. Ініч, Т. Адорно, Г. Маркузе, М. Осборн, В. Ріккерт, А. М. Баранов, А. П. Чудінов, Г. Г. Почепцов, Л. П. Нагорна та ін.).

За довгий час студіювання мови політичної комунікації багато проблем теоретичного характеру не тільки не втратили актуальності, а й набули гостроти. Йдеться насамперед про неусталеність терміна "політична мова" та відсутність його чіткої дефініції, що можна пояснити складністю і багатогранністю феномена політичної мови, його інтенсивним розвитком, різноаспектністю підходів до вивчення. У нашому дослідженні політичну мову трактуємо як різновид літературної мови, який уживають у сфері політики для пропаганди певних ідей, формування політичної свідомості, досягнення суспільного консенсусу. До політичної мови відносимо публічні виступи політиків, парламентські дебати, публічні дискусії політичного характеру, мову політичної пропаганди і реклами, мову документів політичних сил (програми, заяви, угоди та ін.) тощо. Основними ознаками вважаємо виражену оцінність, логічність, експресивність, а також маніпулятивний характер, що істотно залежить від добору і вживання метафор.

Мета дослідження – з'ясувати типологію, функції та специфіку використання метафор в українській політичній мові початку ХХ ст. У подальшій перспективі це дасть змогу розкрити особливості динаміки метафоричної системи в цілому та виявити ступінь впливу соціокультурних чинників на еволюцію її окремих підсистем.

Для повного і глибокого розуміння явищ політичної мови та змін метафоричної системи важливим є знання особливостей їх розвитку на всіх етапах. Історія української політичної мови має чимало лакун, одна з яких – період початку ХХ ст. У цей час, а саме з 1917 до 1921 рр., "по майже двостолітній перерві українська мова стає мовою законодавства, адміністрації, війська і зборів, – зазначає Ю. Шевельов. – Правда, на різних рівнях державного апарату були

помітні різниці. Сільська й центральна адміністрація вживали української мови, а міська дуже часто – російської. (...) Зате в політичному житті, багатому на новозасновані партії, української мови вживали тепер куди частіше, ніж перед тим, у прилюдних дискусіях і полеміці" [6, с. 105–106]. У складний період розбудови національної держави, що супроводжувався формуванням національної свідомості громадян, виникає необхідність у розвитку й офіційно-ділової мови, яка забезпечувала державно-адміністративне правове регулювання відносин між людьми, й української політичної мови. Мова політичних лідерів не тільки про соціально-економічні зміни, а й про те, як ці політики співвідносять себе з народом, виразниками інтересів якої соціальної групи вони є та наскільки близькі до неї.

Інституцією, яка символізує творення української держави, а з нею і української політичної мови на початку ХХ ст., є Українська Центральна рада, що існувала з березня 1917 до квітня 1918 р. Короткий і водночас складний та суперечливий період діяльності цього державного органу відображений у протоколах засідань і сесій Української Центральної ради й Малої ради, а також протоколах Генерального секретаріату, чотирьох Універсалах, постановках, меморандумах, законопроектах, деклараціях, зверненнях, циркулярах тощо, зібраних у 2-томному науковому виданні "Українська Центральна рада: документи і матеріали". Особливу увагу привертають тексти, що належать незмінному голові Української Центральної ради Михайлу Грушевському. У них автор висловлює свої погляди, оцінки, висновки, ділиться планами. Статті демонструють тонкий мовно-естетичний смак автора та його високу майстерність текстотворення.

Центральній раді випала доля не тільки закладати основи нової української державності в надзвичайно складних умовах, а й формувати українську політичну мову. Постійно обмежувана у функціонуванні, українська мова на початок ХХ ст. не мала достатніх ресурсів для задоволення назрілих у суспільстві потреб. За словами Ю. Шевельова, "десятиліттями, а то й століттями виключена з багатьох сфер життя, вона мусіла за короткий час виповнити утворені прогалини. Мова потребувала стандартизації / нормалізації й – до певної міри штучного – заповнення прогалин, – ситуація, типова для всіх мов у період, коли вони поширюють сферу вживання від побутової до літературної та мають задовольняти найрізноманітніші вимоги новочасного суспільства. Словниковий запас, фразеологію й терміно-

логію треба було устійнити, а нерідко й доповнити, використовуючи розмовну практику, діалекти, історичні джерела, іншомовні запозичення чи будуючи новотвори" [6, с. 112]. У такій ситуації цілком закономірним виглядає звернення тогочасних державотворців до мови козацької доби, що виявляється, зокрема, в термінології. Назви *універсал*, *генеральний писар*, *сойм*, *землі* (замість губернії) та ін. актуалізували славне минуле, додавали наснаги. М. Грушевський писав: "Магічне слово "Універсал", несподівано винесе на поверхню демократичного селянського, соціалістичного, давало задоволення всім, хто прагнув демонстрації суверенності. Се слово ставило на порядок дня спомин української державності, колишньої гетьманщини, перетопленої і очищеної в огні нового революційного руху, відкликалося на підсвідомі мрії, на відновлення старих державних традицій в нових, кращих формах. Се була та містика, яка проноситься так часто в великих революційних рухах" [3, с. 22].

Відродити у свідомості народу його державницькі устремління, утвердити ідею створення української держави допомагають метафори. Їх переважно вживають у відозвах, універсалах, публічних виступах політиків та учасників з'їздів. У політичній мові метафори призначені не стільки виконувати естетичну функцію, скільки бути засобом моделювання віртуального світу. Впливаючи на емоційну сферу, вони здатні спрямовувати хід думок у певному напрямку, викликати нові думки та імпульси, спонукати людину до діяльності. "Віртуальне, – за словами Г. Г. Почепцова, – посилює реальність, задаючи в ній важливі для віртуальності об'єкти. Віртуальне працює як карта світу, а те, чого немає на карті, не буде поміченим" [2].

Найбільшу силу впливу мають архетипні метафори, оскільки вони закорінені в надрах підсвідомого й стосуються тем, які вічно турбували людину. Серед метафор, зафіксованих в аналізованих текстах, до архетипних відносимо архітектурну, родинну та життєвої дороги.

Архітектурна метафора є однією з найчастотніших в українській політичній мові досліджуваного періоду. Вона ясна й легка для сприйняття, відкриває широкий простір для мислення й уяви, впливає на почуття, стимулює їх та відкриває автоматичне реагування адресата. Як цілісну, упорядковану, організовану за певними принципами споруду розуміли в міфологічній та міфологізованій ранньо-філософській традиції всесвіт. Про це свідчить, зокрема, етимологія слова *космос*, що в перекладі з грецької означає "упорядкованість, будова, світобудова, світ". Як нову споруду найчастіше моделюють

у політичній мові початку ХХ ст. державницьке майбутнє України: *... ми, Українська Центральна рада, вволили волю свого народу, взяли на себе великий тягар будови нового життя і приступили до тієї великої роботи (І Універсал), закласти міцні підвалини нового життя, народ буде будувати великий будинок будуччини* [5]. Рідну землю (Україну) аналогізують зі спорудою (хатою): *Хто зараз господар в нашій хаті, на нашій землі?* [5].

Вищим ступенем експресивності характеризуються метафори М. Грушевського, в яких українська держава аналогізована з фортецею: *Боронячи українську державність, будуємо міцну твердиню, до якої не буде доступу поліцейсько-бюрократичній реакції, хочемо зробити нашу Україну твердою кріпостю соціалізму* [1, с. 75]. Виразливо-зображальну силу цих метафор визначає і донорська зона (фортеця – надійне укріплення з міцними капітальними спорудами), і вживання лексеми *твердиня*, що має урочисте забарвлення. Архітектурна метафора в аналізованих текстах виражає не тільки націленість на конструктивний процес, а й необхідність де-структивних дій для досягнення високої мети: *Народе Український! Перед твоїм вибраним органом – Українською Центральною радою стоїть велика і висока стіна, яку їй треба повалити, щоб вивести народ свій на вільний шлях* [3, с. 105], *великий переворот, (...), розніс високі чорні мури царської неволі* [3, с. 321].

Асоціативно-семантичний потенціал архітектурної метафори сприяє її узгодженню в текстах з іншими компонентами, зокрема метафорою *родинності*: *збудуємо міцний будинок автономії і федерації, в якому всім народам всього світу буде вільно, і всі будуть браття* [5]. Сила впливу концептуальної метафори *родинності* зумовлена актуалізацією зв'язків з первинним досвідом кожної людини, її найінтимнішими почуттями й емоціями, пов'язаними з сім'єю. Метафора збуджує чуттєву сферу людини й сприяє перетворенню сприйманого "чужого" тексту у "свій", пропущений через індивідуальний досвід адресата. Вона структурує розуміння людиною держави та визначає взаємодію "людина – держава". Оскільки сім'я є найбільшою цінністю людини, то і державу, яку аналогізовано з сім'єю, пропонується сприймати як таку саму цінність. На реципієнтну зону держава проєктують різні характеристики сім'ї, зокрема наявність родинних зв'язків та певної ієрархії, взаємних зобов'язань, моральної відповідальності тощо. Водночас ця метафора профілює доброзичливість, довіру, взаємну прихильність, спільність інтересів між людьми і між народами. Метафору *родинності*

вживали в своїх творах Т. Шевченко (*І мене в сем'ї великій, // В сем'ї вольній, новій, // Не забудьте пом'янути // Незлим тихим словом*), Б. Грінченко (*Народові руку подасть Народ – його брат, його друг*) та інші українські митці. Фіксуємо цю метафору і в українській політичній мові початку ХХ ст.: (*Український народ*) **З цього часу в дружній сім'ї вільних народів** могутньою рукою зачнеш сам собі кувати кращу долю [3, с. 38]. За цією моделлю Україну традиційно аналогізують з матір'ю, її захисників – із синами, а громадян – із братами: *в ім'я щастя свого і щастя будучих поколінь матері-України* [3, с. 39], *найкращі сини нашого народу* [3, с. 48], *присягайте, браття, перед лицем народу нашого* [3, с. 48]. Братами називають представників інших національностей, які проживають на території України, а також поляків і росіян: *згода націй та братерське співжиття дадуть Україні той бажаний новий лад* [3, с. 32]; *Історія цих двох "братніх народів"* (українського і російського – Л. К.) *вступає, видима річ, в ту стадію, в яку вже раніше вступала історія двох інших слов'янських братів – українського і польського* [1, с. 68]. Метафора родинності має цілісну, але водночас амбівалентну структуру змісту, що визначає її різноаспектну реалізацію в текстах. Вона може профілювати не тільки доброзичливість у людських взаєминах, а й ворожість. Актуалізація відповідних міфологічних або біблійних сюжетів збільшує впливову силу метафори, сприяє руйнуванню усталених стереотипів: *Історія цих двох "братніх народів" вступила в стадію, про яку оповідає біблійна історія перших братів: "І спитав Бог: Каїне, де твій брат Авель?"* [1, с. 69]. Метафора родинності, хоч і вживається в політичній мові початку ХХ ст., проте вона не частотна і не розгорнута. Динамічний і концептуальний потенціал метафори повною мірою проявився в українській художній та політичній (пропагандистській) мові радянського періоду, де її функціонування було підпорядковане ідеологічним завданням.

У політичній мові початку ХХ ст. фіксуємо також метафору *життєвої дороги*. Виникла вона ймовірно ще в античні часи (Гесіод, Продік, Піфагор), наявна також у Старому та Новому Заповітах. Відомий літературний приклад використання цієї метафори – "Божественна комедія" Данте Аліґ'єрі. Метафора життєвої дороги актуалізує асоціації з рухом, змінами, вибором шляху, пошуком свого місця в світі, наявністю орієнтирів, а також переходом від звичного до нового, випробуваннями, різними труднощами, перешкодами тощо. В аналізованих текстах ця метафора реалізує ідею здобуття незалежності, самостійності та створення української держави на демократичних

засадах: *Народе Український! Перед тобою шлях до нового життя* [3, с. 39], *Сміливо ж, одностайно йди на той великий шлях* [3, с. 39], *шлях великої майбутності* [3, с. 321], *ніщо не зведе народ з його шляху* [5].

Мова універсалів, відозв, декларацій, виступів на засіданнях і сесіях Української Центральної ради й Малої ради містить типові для цієї сфери спілкування метафори. Значно більшу кількість різно-типних метафор, серед яких також індивідуально-авторські, фіксуємо в текстах статей М. Грушевського періоду 1917–1918 рр. Це, зокрема, одиничні нерозгорнуті метафори на кшталт *хащі неутралітету* [1, с. 64], *московська кормига* [1, с. 65], *царська зррая жандармів і посіпак* [1, с. 66], *великий огонь – війна* [1, с. 68], *в огні цієї війни з Московщиною* [1, с. 74], *кувалась українська державність* [1, с. 76] та ін. Проте частотні й ускладнені образно-асоціативні комплекси: *У великих болях родяться великі діла. Всі дотеперішні спілкування провідних українських політиків, щоб народження нового життя пройшло якомога безболісно, без гострих розривів, без кривавих конфліктів, – були даремні. Наша українська революція, на жаль, не розвивалась самостійно, вона ввесь час мусила маршувати з конвульсійними рухами і киданнями революції російської, хаотичної і страшної. Російська революція потягнула нас через кров, через руїну, через огонь* [1, с. 71]. Метафори такого типу створені не з пропагандистською чи маніпулятивною метою, що притаманно політичній мові, а швидше для вираження власних переконань, оцінок. Вони відбивають специфіку мислення автора, глибину його думок, розвинену уяву, багатство внутрішнього світу та майстерність володіння словом.

Загалом метафори української політичної мови початку ХХ ст. відображають державотворчі наміри тогочасних українських політичних діячів та спрямовані на розвиток національної свідомості народу. Типовість вживаних метафоричних моделей указує на їх зв'язок з глобальним політичним інтердискурсом, який охоплює політичну комунікацію різних країн. Національну специфіку виявляють особливості використання метафор, а саме частотність певних моделей та їх прагматичне навантаження.

Література

1. Грушевський М. На порозі нової України : статті і джерельні матеріали / М. Грушевський ; ред. і вступ. ст. Л. Р. Винара. – Нью Йорк–Львів–Київ–Торонто–Мюнхен, 1992. – 278 с.

2. Почепцов Г. Виртуальное как реальное и реальное как виртуальное [Електронний ресурс] / Г. Почепцов. – Режим доступу: <http://osvita.mediasapiens.ua/>. – Назва з екрана.
3. Українська Центральна рада: документи і матеріали : у 2 т. – К. : Наук. думка, 1996.
Т. 1: 4 березня – 9 грудня 1917 р. – 1996. – 590 с.
4. Українська Центральна рада: Документи і матеріали: у 2 т. – К. : Наук. думка, 1997.
Т. 2: 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. – 1997. – 424 с.
5. Український з'їзд у Чернігові. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://hai-nyzhnyk.in.ua/>. – Назва з екрана.
6. Шевельов Ю. Вибрані праці : у 2 кн. Мовознавство / Ю. Шевельов ; упоряд. Л. Масенко. – К. : Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2008.
Кн. І. Мовознавство. – 2008. – 583 с.